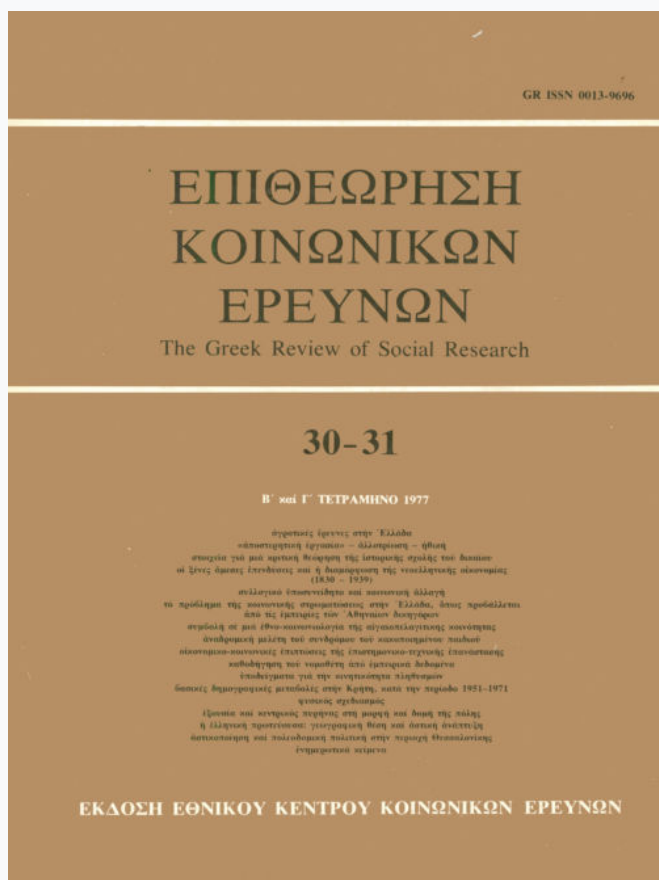

The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 B'-Γ'

Συλλογικό υποσυνείδητο και κοινωνική αλλαγή

Κλήμης Ναυρίδης

doi: [10.12681/grsr.189](https://doi.org/10.12681/grsr.189)

Copyright © 1977, Κλήμης Ναυρίδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Ναυρίδης Κ. (1977). Συλλογικό υποσυνείδητο και κοινωνική αλλαγή. *The Greek Review of Social Research*, 30, 254-260. <https://doi.org/10.12681/grsr.189>

συλλογικό ύποσυνείδητο καί κοινωνική αλλαγή

**του
Κλήμη Ναυρίδη**

*Δρα Κοινωνικής Ψυχολογίας
των 'Οργανώσεων
Πανεπιστήμιο Dauphine Παρισιών*

Όταν μιλάμε για κοινωνική αλλαγή αναφερόμαστε στο αποτέλεσμα της θεσμοδημιουργικής δραστηριότητας ενός οποιουδήποτε κοινωνικού σχηματισμού, που μπορεί να είναι μία ομάδα, μία οργάνωση, ή η κοινωνία στο σύνολό της. Πρόκειται δηλαδή για αμετάκλητες και βαθείες αλλαγές των κοινωνικών σχέσεων, ρόλων και αντιλήψεων.

Η κοινωνική αλλαγή, σάν συνισταμένη πολύπλοκων κοινωνικών και ψυχολογικών συγκρούσεων, είναι ταυτόχρονα επιθυμητή και ανεπιθυμητή. Καί όταν βέβαια είναι διαφορετικά τα άτομα ή οι ομάδες που επιθυμούν μία αλλαγή από εκείνα που δεν τη θέλουν, τα πράγματα είναι σχετικά απλά. Συνήθως όμως βλέπουμε άτομα ή ομάδες να είναι άσυνείδητα φορείς αντιφατικών προθέσεων. Ένώ δηλαδή ζητούν μία αλλαγή και ενεργούν προς αυτή την κατεύθυνση, υίοθετούν παράλληλα στάσεις άσυνμβίβαστες.

Αυτό συμβαίνει επειδή η κοινωνική οργάνωση δεν έχει μόνο «έξωτερικές» χρησιμότητες και λειτουργίες, δηλαδή οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές, όπως πιστεύουν οι μαρξιστές, αλλά και «έσωτερικές» χρησιμότητες. Με άλλα λόγια, η κοινωνική οργάνωση δεν έχει μόνο πραγματική ύπόσταση, αλλά είναι φορτισμένη και με «φαντασιακές» σημασίες, ώστε να εξυπηρετεί σε μεγάλο βαθμό διάφορους ψυχολογικούς μηχανισμούς.

Κατά συνέπεια η έξουσία δεν είναι μία εξωγενής μεταβλητή (ή... σταθερά) που μπορούμε να τη βλέπουμε μανιχεικά, αλλά μία κοινωνική συμβατική πραγματικότητα, που είναι ταυτόχρονα επιθυμητή, γιατί άπαντά σε ψυχολογικές ανάγκες μας, και ανεπιθυμητή, γιατί μάς καταπιέζει.

Για τούς θεωρητικούς του μαρξισμού όλες αυτές οι ψυχολογικές λειτουργίες εντάσσονται στο ιδεολογικό έποικοδόμημα και σε τελευταία άνάλυση εκφράζουν τις σχέσεις έξουσίας και εκμετάλλευσης στο επίπεδο της παραγωγής. Τό άν ό «Κύριος Διευθυντής» μάς θυμίζει τόν αυστηρό πατέρα που φοβόμαστε και μισούμε, και νιώθουμε ένοχα γι' αυτό, έχει δευτερεύουσα σημασία. Αυτό όφειλεται, θά μάς έλεγαν, στο ότι ό θεσμός της οικογένειας λειτουργεί σάν μηχανισμός ιδεολογικής άναπαραγωγής και ότι ή «φιγούρα» του πατέρα είναι μία μικρογραφία της έξουσίας που άντιστοιχεί στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Όταν δηλαδή μεταβληθούν οι παραγωγικές σχέσεις, θά αλλάξει και ή ιδεολογική ύπόσταση του πατρικού ρόλου, μέ όλα τά ψυχολογικά έπακόλουθα.

Άλλά τό ιδεολογικό έποικοδόμημα δεν είναι ένας άδρανής άντικατοπτρισμός της οικονομίας, και ό ψυχολογικός παράγων είναι πολύ περισσότερο αυτόνομος από όσο τόν είχε δεί τότε ό Μάρξ. Άποδείξεις ύπάρχουν άφθονες σε όλη την

ιστορία του δυτικού κόσμου τά τελευταία ογδόντα χρόνια, στο φαινόμενο της σοβιετικής γραφειοκρατίας εξήταν χρόνια μετά την 'Οκτωβριανή Έπανάσταση, στην πολιτιστική κρίση που φανέρωσε ο κινέζικος σοσιαλισμός την περασμένη δεκαετία.

Από τόν Reich ως τόν Marcuse, τούς θεσμικούς της Vincennes και τόν Max Pages, έχουν γίνει πολλές σημαντικές προσπάθειες για ένα άνοιγμα του μαρξισμού προς την πλευρά της ψυχανάλυσης. Αναζητήθηκαν δηλαδή συνδετικοί δίαυλοι ανάμεσα στη μαρξιστική ανάλυση της «πραγματικότητας» και τό φροϋδικό ύποσυνείδητο.

Τίνα από τά πίο ενδιαφέροντα έννοιολογικά έργαλεία πού χρησιμοποιήθηκαν σ' αυτή την επιχείρηση, είναι τό συλλογικό ή κοινωνικό ύποσυνείδητο. 'Ο όρος προέρχεται κατ' ευθείαν από την ψυχανάλυση και όπωσδήποτε σημασιοδοτείται διαφορετικά, όταν λειτουργεί έξω από τό «φυσικό» του θεωρητικό πλαίσιο. Έτσι τό άτομικό φροϋδικό ύποσυνείδητο και τό συλλογικό ύποσυνείδητο τών κοινωνιοψυχολόγων δέν διαφέρουν μόνο ποσοτικά άλλα κυρίως ποιοτικά.

Τό ύποσυνείδητο είναι ή μεγάλη άνακάλυψη του Freud. 'Η θητεία του κοντά στον Breuer και άργότερα τόν Charcot στό Παρίσι, θά τόν οδηγήσει σιγά-σιγά νά θεμελιώσει την υπόθεση πώς οι διάφορες παρορμήσεις του ανθρώπου, πού έρχονται σέ σύγκρουση μέ τό περιβάλλον του και κατά συνέπεια δέν μπορούν νά ικανοποιηθούν, δέν εξάφνίζονται, δέν ξεχνιούνται, άλλα άπωθούνται κάπου μέσα στη μνήμη του. Από εκεί προσπαθούν συνεχώς νά επανέλθουν στη συνείδηση, ενώ ό άνθρωπος μέ διάφορους μηχανισμούς άυτοπροστασίας τίς έμποδίζει, άφοδ και μόνον ή άάμνησή τους τού είναι έννοχλητική.

Η πρώτη προσέγγιση του ύποσυνείδητου πραγματοποιείται μέσα από την τεχνική της ύπνωσης, την όποια ήδη ό Breuer δέν χρησιμοποιεί πιά μέ σκοπό την ύποβολή, άλλα σάν ένα μέσο γιά νά προκαλέσει την ανάδυση μιάς ξεχασμένης ιστορίας, εξουδετερώνοντας τόν έλεγχο, τή λογοκρισία της συνείδησης. 'Η δεύτερη προσέγγιση θά γίνει από την άνάγνωση τών όνείρων, ενώ ή τρίτη, από τό 1900 περίπου και ύστερα, από τή διαδικασία τών «έλευθερων συνειρμών».

Στά πλαίσια της πρώτης του θεωρίας του ψυχικού μηχανισμού ό Freud όρίζει κατά κάποιο τρόπο τοπογραφικά τό ύποσυνείδητο, σέ συνάρτηση μέ δυό άλλα έπάλλληλα επίπεδα, τό προσυνείδητο και τή συνείδηση, σάν τό σύστημα τών άποθνημένων λιμνιντικών παρορμήσεων. Άργότερα, μέ τή δεύτερη θεωρία του, ό όρος έμφανίζεται πια κυρίως σάν έπιθετικός προσδιορισμός. 'Η έννοια του ύποσυνείδητου της πρώτης θεωρίας καλύπτει άφ' ενός τό Αυτό (es) της δεύτερης, ενώ άφ' έτέρου περιλαμβάνει ένα μέρος του 'Εγώ,

ύποσυνείδητους δηλαδή μηχανισμούς άμυνας, και ένα μέρος του 'Υπερεγώ. Επί πλέον, τό Αυτό δέν άποτελείται μόνον από σεξουαλικές έπιθυμίες, άλλα και από καταστροφικές, έπιθετικές τάσεις.

Οι κοινωνιοψυχολόγοι της κοινωνικής αλλαγής, πού χειρίζονται τόν όρο «συλλογικό ύποσυνείδητο», προϋποθέτουν βασικά την ύπαρξη επιπέδων άσυνείδητης έπικοινωνίας μέσα στους διάφορους κοινωνικούς σχηματισμούς πού μελετούν. 'Ορισμένοι από αυτούς, όπως οι θεσμικοί, άποδίδουν στό συλλογικό ύποσυνείδητο ένα καθαρά πολιτικό περιεχόμενο, άλλοι, όπως οι εκπρόσωποι της λεγόμενης Σχολής του Λονδίνου, μία έννοια καθαρά ψυχολογική, άλλοι τέλος, όπως ό Max Pages, τού άναγνωρίζουν ταυτόχρονα πολιτικές και ψυχολογικές σημασίες.

Τό πολιτικό περιεχόμενο τού όρου είναι τά στοιχεία εκείνα της άρχουσας ιδεολογίας και οι διάφοροι θεσμοί πού συγκαλύπτουν πραγματικές σχέσεις έξουσίας και έκμετάλλευσης. Είναι επίσης τά διάφορα άποθνημένα προτάγματα κοινωνικής αλλαγής. Τό ψυχολογικό του περιεχόμενο είναι όλες οι «έσωτερικές» χρησιμότητες μιάς κοινωνικής όργάνωσης. 'Η φαντασιακή της δηλαδή επένδυση, όταν λειτουργεί σάν μηχανισμός ψυχολογικής προστασίας.

Στις παραγράφους πού ακολουθούν θά προσπαθήσουμε νά εκθέσουμε συνοπτικά τούς διάφορους τρόπους μέ τούς όποιους χρησιμοποιήθηκε ή έννοια του συλλογικού ύποσυνείδητου γιά την άνάλυση φαινομένων κοινωνικής αλλαγής, έπιμένοντας ίσως περισσότερο σέ τρία σημεία, πού κατά τή γνώμη μας παρουσιάζουν ιδιαίτερο ένδιαφέρον: τή Σχολή του Λονδίνου, τούς θεσμικούς της Vincennes και τόν καθηγητή Max Pages.

ή προϊστορία: Φρόντ και Γιούνγκ

'Ο Le Bon στην *Ψυχολογία του πλήθους* (1895) περιγράφει τή φυσιολογία της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα στον όχλο χωρίς όμως νά επιχειρεί νά την αναλύσει. Αυτό θά τό κάνει άργότερα ό Freud, ό όποιος διατηώνει διαδοχικά δύο έρμηνευτικά σχήματα. Τό πρώτο αναφέρεται στό περίφημο έργο του *Τοτέμ και Ταμπού* (1917), μέ τό όποίο τά όμαδικά φαινόμενα άποδίδονται σέ άρχέγονες μνήμες της πρωτόγονης πατριαρχικής όρδης, ενώ μέ τό δεύτερο, πού αναπτύσσεται στό δοκίμιο *Συλλογική ψυχολογία και άνάλυση του 'Εγώ* (1920), ό όχλος παρουσιάζεται σάν συνιστάμενη τών επί μέρους μεταθετικών σχέσεων του καθενός προς τόν άρχηγό.

'Ο Freud άσχολείται λοιπόν μέ τά κοινωνικά φαινόμενα, μέσα όμως πάντοτε στά πλαίσια της προβληματικής τών συγχρόνων του θεωρητικών της ψυχολογίας του πλήθους. Γά έρμηνεύει δέ ψυ-

χαναλυτικά, θεωρώντας τα σάν ἀπλά ἀθροιστικά ἀποτελέσματα ἀτομικῶν περιπτώσεων.

Στό ἔργο του *Ἡ δυσφορία μέσα στόν πολιτισμό* (1929), τελείως φυγαλέα καί πρὸς τὸ τέλος, κάνει μιὰ νύξη πὸς οἱ διάφορες κοινωνικὲς κρίσεις θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν σάν μαζικά νευρωσικά συμπτώματα. Γιά τὸν Freud ὁ κοινωνικὸς παράγοντας ἐξακολουθεῖ νά εἶναι μία σταθερά, πού εἴτε ἔρχεται σὲ ἐξωτερικὴ σύγκρουση μὲ τὸ ἄτομο, μέσω τῆς «ἀρχῆς τῆς πραγματικότητος», εἴτε τὸ ἄτομο ἐσωτερικεύει τὴν κοινωνικὴ καταπίεση καί συγκροτεῖ τὸ Ὑπερεγώ του.

Στὴν ἔννοια τοῦ ἀτομικοῦ φροϋδικοῦ ὑποσυνείδητου, ὁ Jung προσθέτει τὴν ἔννοια ἐνός ὁμαδικοῦ ὑποσυνείδητου πού περιλαμβάνει ἀρχέτυπες φυλετικὲς εἰκόνες (modi) καί παραστάσεις καί κρύβεται μέσα στὰ παραμύθια καί τὶς θρησκείες τῶν λαῶν.

Τὸν Jung δὲν τὸν ἀπασχόλησε ποτὲ ιδιαίτερα τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, τὸ συλλογικὸ του δὲ αὐτὸ ὑποσυνείδητο φαίνεται νά εἶναι σχετικὰ στατικό, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ἀνανεώνεται. Κατὰ τὸν Jung, ὁ ἄνθρωπος, στὴν καλύτερη περίπτωση, καταφέρνει προοδευτικά νά ἐξατομικεύσει τὶς καταβολὲς τῆς φυλῆς του. Συνειδητοποιώντας τὸ συλλογικὸ του περιεχόμενο, τὸ ἀφομοιώνει καί παύει νά τὸ προβάλλει. Ὃταν αὐτὸ δὲν συμβαίνει, ὅταν δηλαδὴ τὸ ὑποσυνείδητο ἐπιμένει νά λειτουργεῖ σάν ἓνα ἔξeno σῶμα μέσα στόν ὁλόλοιο ψυχικὸ ὄργανισμό, τότε ἔχουμε διάφορα συλλογικά νευρωσικά ἢ καί ψυχωσικά ἀκόμη συμπτώματα, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας, τὴν ὁποία ὁ Jung ἀποδίδει ἀνεπιφύλακτα στό αἰνίδιο ξύπνημα κάποιου συλλογικοῦ τευτονικοῦ ὑποσυνείδητου.

οἱ νεο-φροϋδικοί

Ὁ Freud θέλησε νά δώσει μιὰ παγκοσμιότητα στό οἰδιπόδαιο σύμπλεγμα καί στό ἄγχος ἐννοουχισμού, πού, στὰ πλαίσια τῆς ψυχανάλυσης, θεωροῦνται σάν δομικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνθρώπινου ψυχισμοῦ.

Νεο-φροϋδικοὶ ψυχχαναλυτὲς καί ἀνθρωπολόγοι ψυχχαναλυτικῆς ἐμπνευσης, ὅπως οἱ R. Malinowski, A. Kardiner, K. Horney, E. Fromm, M. Mead, R. Benedict, κ. ἄ., ἀπέδειξαν ἀργότερα πὸς οἱ βασικὲς ψυχολογικὲς συγκρούσεις, πού δημιουργοῦν τὸν οἰδιπόδαιο μηχανισμό καί τὸ ἄγχος, εἶναι περιορισμένης ἐθνολογικῆς ἐμβέλειας καί ὀφείλονται στόν ἰουδαιοχριστιανικὸ πολιτισμό μας. Οἱ ἀναλύσεις αὐτὲς δὲν εἶναι δυνατὸ νά ἐπεκταθοῦν σὲ ἄλλους πολιτισμικοὺς χώρους, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ Πολυνησία ἢ ἡ Ἀφρική, στοὺς ὁποίους ὁ θεσμός τῆς οἰκογένειας καθόσ καί οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν στὰ πρῶτα

κυρίως χρόνια τῆς ζωῆς τους, πού κατὰ τὸν Freud παίζουν καθοριστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητος, εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι σὲ μᾶς. Τὸ ὑποσυνείδητο συνεπὸς κατ' αὐτοὺς δὲν εἶναι τὸ ἴδιο σὲ ὅλα τὰ μῆκη καί πλάτη τῆς γῆς, ἀφοῦ προσδιορίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ ἐθνολογικὲς μεταβλητές.

ἡ πολιτικὴ ἀνάλυση τῆς «ἀρχῆς τῆς πραγματικότητος»

Ὁ Reich ἦταν ὁ πρῶτος πού ἀναζήτησε τίς πολιτικὲς ρίζες τῆς σεξουαλικῆς καταπίεσης στὴν ταξικὴ διάρθρωση τῆς κοινωνίας καί στὴν πάλιν τῶν τάξεων. Ἀνακάλυψε λοιπὸν πὸς οἱ κακὲς συνθήκες διαβίωσης καί μόρφωσης, ἡ ἐκμετάλλευση στὴ μισθωτὴ ἐργασία καί ἡ καταπίεση ἀπὸ τὸ Δίκαιο καί τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία, ἐμποδίζουν τὸν νέο νά διαμορφώσει ἰσορροπημένη σεξουαλικότητα. Ἡ πάλιν τῶν τάξεων συνεπὸς ἀποτελεῖ τὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο τῶν νευρώσεων.

Μέ τὴν *Ψυχολογία τῆς μάζας τοῦ φασισμού*, ὁ Reich ἐπιχειρεῖ νά ἀναλύει, μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ψυχανάλυσης, τὸ παρὰδοξο φαινόμενο τῆς ἀνόδου τοῦ Χίτλερ στὴν ἐξουσία, στὴ χτυπημένη ἀλύπητα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ὕφεση Γερμανία τοῦ 1930-32. Ποιὲς δηλαδὴ διεργασίες μεσολάβησαν ὥστε, σὲ μιὰ στιγμὴ θαυμάτης κρίσης τοῦ γερμανικοῦ καπιταλισμοῦ καί ἐνῶ ὁ καθένας θά περίμενε τὸ πέρασμα στό σοσιαλισμό, οἱ Γερμανοὶ μικροαστοὶ καί οἱ ἐργάτες νά βροῦν ξαφνικὰ στό πρόσωπο τοῦ Φύρερ τὸν ἀπὸ μηχανῆς θεὸ τους.

Ὁ Reich, μὲ τὴν ἴδια του τὴν ἀτομικὴ ἱστορία, ἔδειξε τὸ ἐνδιαφέρον του νά συμβιβάσει τὸν μαρξισμό μὲ τὴν ψυχανάλυση. Μέλος τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Αὐστρίας καί ταυτόχρονα ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ πετυχημένους ψυχχαναλυτὲς τῆς Βιέννης καί στενὸς συνεργάτης τοῦ Freud, ἀποβάλλεται τὸ 1934 καί ἀπὸ τὴν ψυχχαναλυτικὴ καί ἀπὸ τὴν κομμουνιστικὴ διεθνή μὲ τὴν ἐτικέτα τοῦ τρελλοῦ πού τοῦ κόλλησε ὁ φίλος του O. Fepnichel. Οἱ συνθήκες δὲν ἔχουν ἀκόμα ὀριμώσει γιὰ νά ἀναγνωρισεῖ τὸ ἔργο του. Ἐτεῖ ὁ Reich παραμένει στό περιθώριο τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Marcuse, παρατηρώντας τὴν πιὸ ἐξελιγμένην στὰ χρόνια μας βιομηχανικὴ κοινωνία, τὴν ἀμερικανικὴ, ἐπισημαίνει τὴν ἐμφάνιση νέων μορφῶν καταπίεσης. Στὴ φροϋδικὴ ἔννοια τῆς καταπίεσης τῶν ἐνστικτῶν προσθέτει τὴν ἔννοια τῆς ὑπερκαταπίεσης. Τὰ ἐνστικτὰ ἐξιδανικεύονται καί ἐξοστρακίζονται μὲ διάφορους μηχανισμούς πού ἐλέγχῃ τὸ κατεστραμένο, καί κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν ἐκδηλώνονται ποτὲ πρωτογενῶς.

Ἡ καταναλωτικὴ κοινωνία καταφέρνει νά δίνει γιὰ κατανάληψη τὰ ἀγαθὰ μὲ τὴ μορφὴ συμβόλων, καί ἡ καταπίεσή της ἐκφράζεται, ἔτσι, ἀνε-

ξάρτητα από τη χαρακτηρισμένη βία, που ποτέ δεν εξέλιπε, διά μέσου των περιφημων «νόμων της αγοράς». Για παράδειγμα αναφέρεται ή «άρχη της αποδοτικότητας», που για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι κάτι ανάλογο με την «άρχη της πραγματικότητας» στην ψυχανάλυση. Βάσει λοιπόν αυτής της «άρχης», οι εργαζόμενοι ξοδεύουν την ενέργεια που τους περισσεύει από τη δουλειά τους σε δραστηριότητες τέτοιες, που όχι μόνο δεν βάζουν σε κίνδυνο την κατεστημένη τάξη, αλλά αντίθετα την ισχυροποιούν (όπως είναι τα σπόρ ή η παρακολούθηση των διαφημίσεων).

Οι επιθυμίες λοξοδρομούν από την όρμηκή τους προέλευση και μεταμορφώνονται σε οικονομικές ανάγκες, που ή παραγωγή και το εμπόριο προγραμματίζουν έτσι, ώστε να εξασφαλιστεί αδιατάρακτη ή πρόοδος του κεφαλαίου.

ή ψυχολογική αντίληψη της κοινωνικής αλλαγής στis οργανώσεις και τις μικρές ομάδες

Μεταπολεμικά η Κοινωνική Ψυχολογία των Όμαδων συστηματοποιήθηκε και αναπτύχθηκε ραγδαία μέσα από το λεβινικό (Kurt Lewin) T-Group, ή τη «Διαγνωστική Όμαδα». Αργότερα οι Ειρωπαίοι ψυχίατροι και οι κοινωνιοψυχολόγοι των ομάδων θά του δώσουν μία ψυχαναλυτική κατεύθυνση, απομακρύνοντάς το έτσι από τον άρχικο του προσρισμό, τη μελέτη δηλαδή των μηχανισμών της ήγεςίας και των αποφάσεων μέσα στις ομάδες.

Στό Tavistock Institute και την Tavistock Clinic του Λονδίνου, οι Bion, Jaques, Menzies, κ.ά., κάτω από την επίδραση της Melanie Klein, επιχειρούν να έρμηνεύσουν συστηματικά πιά τά φαινόμενα των ομάδων επί τη βάσει ψυχαναλυτικών υποθέσεων. Μία τέτοια υπόθεση είναι πώς ή ομάδα αποτελεί την ύποσυνείδητη αναπαράσταση ενός «μερικού αντικειμένου» της βρεφικής ήλικίας και κατά κύριο λόγο του μητρικού μαστού. Του μαστού που δίνει τροφή, του «καλού» δηλαδή μαστού, και του «κακού» μαστού που τη στερεί.

Ο Bion διακρίνει σε δύο επίπεδα το συλλογικό ύποσυνείδητο. Στο πρώτο επίπεδο έχουμε τρεις συλλογικούς μηχανισμούς άμυνας, τους οποίους ονομάζει «θασικές υποθέσεις» (assumptions): εξάρτηση, επίθεση-φυγή και σίεση. Κάθε μία από τις «υποθέσεις» αυτές χαρακτηρίζει την άμύνη σφαιρα που έπικρατεί μία δεδομένη στιγμή στην ομάδα. Πρόκειται για ύποσυνείδητες συμβατικές καταστάσεις που χρωματίζονται διαφορετικά από τη συμπεριφορά του καθενός, ανάλογα με τά άτομικά του διώματα και τις ιδιομορφίες που παρουσιάζει ή προσωπικότητά του. Όταν έπικρατεί ή πρώτη «υπόθεση», ή ομάδα εκδηλώνει την εξάρ-

τησή της από τον ψυχολόγο, από τον όποιο φαίνεται να περιμένει τη λύση στο πρόβλημά της. Με τη δεύτερη «υπόθεση» ή ομάδα δυσανεστήμένη έπιτίθεται και άμσως μετά ύποχωρεί με διάφορες εκδηλώσεις αίσθημάτων ένοχης. Κατά την τρίτη τέλος «υπόθεση», ή ομάδα δείχνει πώς άγνοει τον ψυχολόγο ζητώντας νά άνακουφίσει το άγχος της μέσα από εξιδανικευμένες διαπροσωπικές σχέσεις.

Τό δεύτερο επίπεδο, που ο Bion ονομάζει «πρωτονοϊκό», περιλαμβάνει βασικούς φόβους και φαντάσματα, σάν αυτά που περιγράφει ή Melanie Klein.

Κατά τον Jaques και τη Menzies, ή κοινωνική οργάνωση εξυπηρετεί άτομικούς ύποσυνείδητους μηχανισμούς άμυνας κατά του παρανοϊδούς και σχιζοειδούς άγχους, όπως είναι ο διχασμός, ή προβολή και ή ένδοβολή (introjection), με τό νά προτείνει, συνειδητά ή άσυνειδητά, προβλητικούς στόχους «καλών» και «κακών» αντικειμένων. Η ψύχωση δέν είναι παρά τό άποτέλεσμα μίς μειωμένης ικανότητας προσαρμοής και χρησιμοποίησης της κοινωνικής αυτής οργάνωσης.

Ο Jaques παρατηρεί πώς στο Βρετανικό Ναυτικό ο Πρώτος Κυβερνήτης προβάλλεται σάν «καλό» αντικείμενο για ταΐτηση, ενώ ο Δεύτερος έχει πάντοτε τον «κακό» ρόλο. Η Μενζιες, μελετώντας την οργάνωση των άδελφών νοσοκόμων σε ένα μεγάλο Γενικό Νοσοκομείο της πατρίδας της, καταλήγει στο συμπέρασμα πώς ο κανονισμός, ή επαγγελματική τους ιδεολογία καθώς και οι διάφορες έθιμικές συμπεριφορές τους άποβλέπουν σε μεγάλο βαθμό στην άπαλλαγή τους από ένα ισχυρότατο άγχος θανάτου και από αισθήματα ένοχης.

Οι θεσμοί λοιπόν, κατά τους εκπροσώπους αυτούς της λεγόμενης Σχολής του Λονδίνου, φαίνεται νά μοιάζουν περίπου με ψυχολογικές κοινπραξίες, που προστατεύουν τους ανθρώπους από την κατάθλιψη και τό άγχος καταδωξέως. Κατά συνέπεια, ή κοινωνική αλλαγή δέν ύπακούει μόνο σε οικονομικά και πολιτικά κίνητρα, αλλά εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από ψυχολογικούς παράγοντες.

θεσμική ανάλυση και κοινωνική αλλαγή

Θεσμική ανάλυση είναι ή ανάλυση των κοινωικών φαινομένων στο επίπεδο των θεσμών. Η κοινωνική αλλαγή, όταν προβάλλει στην όδση της θεσμικής ανάλυσης, είναι τό άποτέλεσμα της διαλεκτικής εξέλιξης των θεσμών σε συνάρτηση με τά θεσπιζόμενά τους (instituant), δηλαδή τις θεσμικές σημασίες τους.

Κατά τον Καστριότιδη, οι θεσμοί είναι συμβολικά δίκτυα, επικυρωμένα κοινωνικά, στά όποια συνδυάζονται, σε διάφορες αναλογίες και σχέσεις,

λειτουργικές καί φαντασιακές συνιστώσες. Ὄταν τὸ φαντασιακὸ στοιχείο καταστεί αὐτόνομο καί κυριαρχήσει σέ ἓνα θεσμὸ, αὐτὸ προκαλεῖ τὴν αὐτονομίησιν καί κυριαρχίαν τοῦ θεσμοῦ πάνω στὴν κοινωνία.

Οἱ θεσμικὲς διεργασίες δὲν συντελοῦνται στὴν περιοχὴ τοῦ ἐποικοδομήματος μόνο, ἀλλὰ σέ ὁλόκληρον τὸν κορμὸ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, γι' αὐτὸ καί ἡ διάκριση τοῦ ἐποικοδομήματος ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ συγκρότηση τῆς κοινωνίας δὲν ἐξυπηρετεῖ, κατὰ τοὺς θεσμικοὺς, καμιά σκοπιμότητα.

Μέ τὴν σύγχρονη Θεσμικὴ Σχολὴ τῆς Vincennes στὸ Παρίσι ἡ πολιτικοποίησις τῆς ἔννοιας τοῦ συλλογικοῦ ὑποσυνειδήτου ὁλοκληρώνεται. Πνευματικὸι ἀπόγονοι τοῦ Durkheim, με ἐπιρροές ἀπὸ τὸν μαρξισμό, τὴν ψυχανάλυσιν καὶ τὸν ὑπαρξισμό τοῦ Sartre, οἱ θεωρητικὸι τῆς Σχολῆς αὐτῆς G. Lapassade, R. Lourau, M. Lobrot κ.ά., ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ ὁλοκλήρωμα πὼς οἱ θεσμοὶ εἶναι τὸ πολιτικὸ ὑποσυνειδητὸ τῆς κοινωνίας. Καλύπτουν δηλαδὴ τὴς ἀπωθημένες σχέσεις κυριαρχίας καί ἐκμετάλλευσης σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα. Τὸ πολιτικὸ αὐτὸ ὑποσυνειδητὸ διαφαίνεται, κατὰ τοὺς θεσμικοὺς, μέσα ἀπὸ τὴς διάφορες ἐκδηλώσεις τῆς ἀντικουλτοῦρας, ἢ τὴς κοινωνικῆς διεκδικήσεις γιὰ ἀναγνώριση τῶν διαφορῶν πολιτικῶν καί σεξουαλικῶν μειονοτήτων, ὅπως εἶναι οἱ γυναικες, οἱ ἀνήλικοι ἢ οἱ ὁμοφυλόφιλοι.

Μέ τὴν κοινωνιοανάλυσιν, ποὺ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιο τρόπο ἕναν ἰσομορφισμό τῆς ψυχανάλυσης σάν πράξης στὸ χῶρο τῆς Κοινωνιολογίας, προσπαθοῦν νὰ προκαλέσουν τὸ πολιτικὸ ὑποσυνειδητὸ στὸ ἐπίπεδο τῶν ὁργανώσεων καὶ τὸν μικρῶν ὁμάδων νὰ μιλήσῃ. Τὸ ἀντίστοιχο τοῦ κανόνα τῶν «ἐλεύθερων συνειρημῶν» τῆς ψυχανάλυσης εἶναι ὁ λεγόμενος «θεσμικὸς ἰσολογισμός», κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ ὁποίου διάφοροι «φυσικοὶ» (ἐνδογενεῖς) ἢ «τεχνητοὶ» (ποῦ τοὺς παρεμβάλλει δηλαδὴ ὁ κοινωνιοανάλυτης) «ἀναλύτες» φέρνουν στὸ φῶς ὑποσυνειδητὲς κοινωνικὲς ἀντιθέσεις καί συγκρούσεις, ποὺ καλύπτονται κάτω ἀπὸ τὸ θεσμικὸ ἔνδυμα τῆς ὁργάνωσης.

Ἡ Σχολὴ αὐτὴ ξεκίνησε σάν μίαν κριτικὴ τῆς Κοινωνικῆς Ψυχολογίας ἀπὸ τὰ ἄριστερα. Θεωροῦν τὴν ἀντίληψιν τῶν κοινωνιοψυχολόγων σχετικά μὲ τὴν ἀλλαγὴ σάν καθαρά λειτουργικὴ, προβάλλοντας τὸ ἐπιχείρημα πὼς ἡ Κοινωνικὴ Ψυχολογία εἶναι φυσικὸ δημιούργημα τῶν μεταβιομηχανικῶν κοινωνιῶν ποῦ, γιὰ νὰ προχωρήσουν στὴν ἀνάπτυξήν τους, αἰσθάνονται ὁλοένα ἐπιτακτικότερα τὴν ἀνάγκη νὰ ἀπογραφειοκρατικοποιήσουν τὴν παραγωγικὴ διαδικασίαν.

Γιὰ τοὺς θεσμικοὺς ὁ φιλελευθερισμὸς τῶν κοινωνιοψυχολόγων, ὅπως καί ὁ κάθε φιλελευθερισμός, δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἰδεολογικὸ τέχνασμα, ἓνα ὑποσυνειδητὸ στρατήγημα τῆς ἀστικῆς τάξης

γιὰ νὰ διατηρηθεῖ στὴν ἐξουσία. Στὸ χῶρο τῆς Παιδείας, ποῦ ἀποτελεῖ ἐξ ἄλλου τὸ ἀγαπημένο τους πεδίο δράσεως..., διατείνονται πὼς ὁ λειτουργικὸς φιλελευθερισμὸς χάνει τελείως τὸ νόημά του μέσα σ' ἓνα σύστημα, ποῦ ὄχι μόνον εἶναι δομημένο πάνω στὴν ἐξάρτησιν καί τὴν ἐκμετάλλευσιν, ἀλλὰ ποῦ ὁ βασικὸς προορισμὸς του εἶναι ἡ διαρκὴς ἀναπαραγωγὴ τῆς.

συλλογικὸ ὑποσυνειδητὸ καί κοινωνικὴ ἀλλαγὴ κατὰ τὸν Max Pages

Ὁ Max Pages, ἐπηρεασμένος βαθύτατα ἀπὸ τὸν Carl Rogers, τοῦ ὁποῦ γιὰ ἓνα διάστημα ὑπῆρξε καὶ μαθητὴς, καὶ τὸν ὑπαρξισμό τοῦ M. Heidegger, διατυπώνει λίγο πρὶν τὸ 1968 τὴν πρώτην θεωρίαν τῆς προσωπικότητος καί τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Μία ἀπὸ τὴς βασικῆς ὑποθέσεις εἶναι ὅτι τὸ ὑποσυνειδητὸ, ποῦ περιλαμβάνει τὸ ἀπωθημένο βίωμα τῆς αὐθεντικῆς σχέσης, ἀνανεώνεται διαρκῶς καὶ λειτουργεῖ «ἐδῶ καὶ τώρα». Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἓνα ἐνεστωτικὸ ὑποσυνειδητὸ, σέ ἀντίθεσιν πρὸς τὸ φροϋδικό, ποῦ ἀναφέρεται κυρίως στὸ μακρινὸ παρελθόν τῶν πρώτων χρόνων τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ αὐθεντικὴ σχέση εἶναι πάντοτε θετικὴ, εἶναι ἀγάπη. Ἐπειδὴ ὁμως ἐξ ὁρισμοῦ συνυπάρχει μὲ τὴν προοπτικὴ τοῦ θανάτου, τοῦ ἀποχωρισμοῦ, εἶναι ἀγχογενὴς καὶ ὀδυνηρὴ. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν καταστρέφει «διάφορες ἄμυνες» γιὰ νὰ ξεπεράσῃ τὸ ἄγχος του. Οἱ ἄμυνες αὗτὲς κλιμακώνονται σέ δύο διαφορετικὰ ἐπίπεδα: ἓνα πρωτογενὲς καί ἓνα δευτερογενὲς. Στὸ πρῶτο ἔχουμε τοὺς δύο θεμελιώδεις τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἀποφεύγεται ἡ αὐθεντικὴ σχέση: τὴν κτητικὴ ἀγάπην, ποῦ εἶναι ἀπόλυτη ταῦτιση, συγχώνευση μὲ τὸν ἄλλον, καί τὴν ἐχθρότητα, ποῦ εἶναι ἀπόλυτη διάστασις. Τὸ δεῦτερο ἐπίπεδο περιλαμβάνει τὰ διάφορα συμβολικὰ συστήματα, με τὰ ὁποῖα οἱ ἄμυνες αὗτὲς ἐμφανίζονται στὴν ἐπιφάνεια.

Γιὰ τὸν Pages τῆς πρώτης αὐτῆς περιόδου, οἱ κοινωνικοὶ καταπιεστικοὶ θεσμοὶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ συλλογικοὶ μηχανισμοὶ προστασίας ἀπὸ τὸν ὑπαρξιακὸ ἄγχος.

Ἀργότερα, ἀπὸ τὸ 1968 καί μετὰ, θὰ συναντηθεῖ μὲ τὸν μαρξισμό, θὰ πλησιάσῃ πιὸ κοντὰ στὸ ἔργο τοῦ Reich, καὶ θὰ ἀναθεωρήσῃ τὴς σχέσεις τοῦ μὲ τὴν ψυχανάλυσιν, τὴν ὁποία μέχρι τότε τουλάχιστον φαίνεται νὰ ἀπορρίπτει. Δὲν ἐγκαταλείπει τὴν πρώτην του θεωρίαν, ἀλλὰ τὴν ἐμπλουτίζει, τὴν περιπλέκει περισσότερο, τὴν πολιτικοποιεῖ καὶ τῆς προσθέτει μίαν ἱστορικὴν διάστασιν. Τὸ «ἐδῶ καὶ τώρα» ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καί νὰ προσδιορίζει τὴς συντεταγμένες τῆς ἀλλαγῆς, περιορίζεται ὁμως ἀπὸ αὐτοδύναμες ἱστορικῆς συνιστώσες.

Εκκινώντας ο Pages από τη δομική αντίληψη του μαρξισμού των Althusser και Πουλαντζά, θεωρεί στο έξις τα κοινωνικά φαινόμενα, και κατά συνέπεια την κοινωνική αλλαγή, σαν αποτέλεσμα της πολλαπλής αλληλεπίδρασης και των μετασχηματισμών τεσσάρων παραγόντων: του οικονομικού, του πολιτικού, του ιδεολογικού και του ψυχολογικού. Ο πρώτος περιλαμβάνει τις παραγωγικές σχέσεις όπως ορίζονται στον μαρξισμό, ο δεύτερος είναι το σύστημα λήψεως, των αποφάσεων, ο τρίτος, το σύστημα μέσα από το οποίο συλλαμβάνεται και ερμηνεύεται η πραγματικότητα, και ο τέταρτος περιλαμβάνει επιθυμίες, συναισθήματα και εικόνες της φαντασίας.

Η διάρθρωση αυτή υπάρχει σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό από άποψως περιεχομένου και μεγέθους. Οι δε σχέσεις εξουσίας είναι ίδιες στο κάθε ένα από τα τέσσερα επίπεδα. Οι ομάδες δηλαδή που ελέγχουν την οικονομική ζωή είναι πολιτικά οι ισχυρότερες, επιβάλλουν την ιδεολογική τους θεώρηση, ενώ από την άλλη δίνουν συνεχώς τον τόνο στο ψυχολογικό επίπεδο δημιουργώντας και προτείνοντας διάφορα σύμβολα και πρότυπα για ταύτιση.

Ο Pages αναγνωρίζει επίσης τελικά τη βιολογική και πρωτογενή υπόσταση του σεξουαλικού ενστίκτου, όπως περιγράφεται από την ψυχανάλυση.

Στην πρώτη του λοιπόν μορφή, το συλλογικό ύποσυνείδητο στά κείμενα του Max Pages έχει καθαρά συναισθηματικό περιεχόμενο (affectif). Οι όρμες δεν έχουν καμιά πρωτογενή λειτουργικότητα, αφού είναι άπλοϊ άμυντικοί σχηματισμοί ενάντια στο άγχος του θανάτου. Ο άλλος δεν μπορεί παρά να είναι ύποκειμενο, αφού ή ίδια ή υπαρκή δεν μπορεί να όρισεθ διαφορετικά παρά μόνο μέσα από τη συν-υπαρκή (du mitsein του Heidegger). Η ύποκειμενικότητα δε του ότόμου, και αυτή άκριβος είναι ή βασική συμβολή του ύπαρξισμού στή διάπλαση της πρώτης του θεωρίας, δεν έχει τον δυνητικό έκείνο χαρακτήρα πού της δίνει ή ψυχανάλυση, αλλά είναι αυτή καθαυτή ή ουσία του.

Από τό 1968 και ύστερα τό περιεχόμενο αυτό του συναισθηματικού ύποσυνείδητου διευρύνεται, γιά νά μεταβληθεί τελικά σέ ένα χώρο πολυμεταβλητό και πολυσήμαντο, μέσα στον όποιο ή άυθεντική σχέση εξακολουθεί νά άντιμετωπίζει τό φάσμα της φθοράς. Υπάρχουν όμως τά φαντάσματα του παρελθόντος, καθώς και συλλογικά προτάγματα (projets), φόβοι και άμυντικοί μηχανισμοί πού αναφέρονται στην άναδιοργάνωση των κοινωνικών σχέσεων.

Κινοήμενος συχνά σέ παράλληλη τροχιά μέ τον Marcuse, ό Pages μελετά συστηματικά τις διάφορες συναισθηματικές και ψυχολογικές στρατηγικές πού χρησιμοποιεί τό κατεστημένο γιά να πα-

γώνει την κυριαρχία του και νά εκμεταλλεύεται την έργασία των εξαρτημένων τάξεων.

Επίλογος

Γενικεύοντας την περίφημη φράση του Lacan, πώς τό ύποσυνείδητο είναι φροϋδικό μόνο μέσα στο άναλυτικό πλαίσιο της ψυχανάλυσης (μέ τό σκηνικό δηλαδή του ντιθανιού και της πολυθρόνας, τον κανόνα των ελεύθερων συνειρημών και τις άναλυτικές ύποθέσεις του ψυχαναλύτη), θά μπορούσαμε ίσως νά πούμε πώς τό ύποσυνείδητο είναι ό,τι είναι και ό,πώς είναι (φροϋδικό, φυλετικό, πολιτικό, συναισθηματικό, κτλ.) σέ συνάρτηση πάντοτε μέ την όπτική γωνία μέσα από την όποία τό βλέπουμε και τό σκοπό πού, συνειδητά ή άσυνειδητά, έξυπηρετεί ή παρατήρησή μας. Στην περίπτωση του κοινωνιοψυχολόγου, αυτό εκφράζει κάθε φορά την πραγματική ή τή φανταστική του στράτευση σέ ένα συγκεκριμένο χώρο κοινωνικών συμφερόντων, μέ την προοπτική ενός συγκεκριμένου σχεδίου κοινωνικής όργάνωσης.

Η γνωστή θέση των θεσμικών, κατά την όποία ή Κοινωνική Ψυχολογία έξυπηρετεί μία συγκεκριμένη ανάγκη του καπιταλισμού σέ προχωρημένες φάσεις της άνάπτυξής του, είναι ίσως θάσιμη. Αυτό φαίνεται άλλωστε όλοάκαρα από τό γεγονός ότι ή κοινωνική ζήτηση έκδηλώθηκε ούσιαστικά, μέχρι τώρα τουλάχιστον, από την πλευρά της βιομηχανίας και της κρατικής γραφειοκρατίας των άνεπτυγμένων καπιταλιστικά χωρών της Δύσης, μέ σκοπό τη θελτίωση της παραγωγικότητάς τους. Τό γεγονός όμως αυτό δεν τραυματίζει ούτε κατά τό ελάχιστο τη σημασία των έπιτευγμάτων της, τά όποία είναι δυνατόν νά χρησιμοποιηθούν πρός κάθε κατεύθυνση.

Τό ύποσυνείδητο χρησιμοποιήθηκε εύρύτατα από τό φασισμό, πού εκμεταλλευόμενος ύποσυνείδητους φόβους και άμυνες των ανθρώπων κατόρθωνε νά προάγει τον συντηρητισμό του.

Στά χρόνια μας τό κατεστημένο αξιοποιεί έπιδέξια τις άνακαλύψεις της ψυχολογίας καταφεύγοντας σέ νέους, άφανείς τρόπους καταπίεσης, μέσω των μαζικών μέσων έννημέρωσης, της διαφήμισης και του σύγχρονου management.

Από την άλλη πλευρά ή άριστερά εξακολουθεί νά άγνοεί την ψυχολογία, βασισμένη άποκλειστικά σχεδόν σέ πολιτικές και οικονομικές άναλύσεις, μέ αποτέλεσμα συχνά νά την ξεπερνούν τά γεγονότα.

Τό έρώτημα όμως παραμένει: άρκει νά συμπληρώσουμε αυτό πού λείπει στον μαρξισμό μέ μία δόση ψυχανάλυσης ή αυτό πού λείπει στην ψυχανάλυση μέ μία δόση μαρξισμού, γιά νά καλυφθούν οι άμοιβαίες άδυναμίες τους; Και άν τελικά αυτό άρκει, είναι δυνατό νά γίνει, ή μήπως τό συστήματα αυτά, μή έπιδεχόμενα καμιά θεωρητική

προσθαφαίρεση, ἔχουν ἀκριβῶς τήν ἱκανότητα νά καταπίνουν ἀμέσως κάθε προσθήκη καί νά τήν ἐξαφανίζουν μέσα στήν ἐννοιολογική τους πληρότητα καί τή λειτουργική τους αὐτάρκεια;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- W. R. Bion, *Recherches sur les petits groupes*, Editions PUF, 1972.
- C. Castoriadis, *L' institution imaginaire de la société*, Ed. Seuil, 1975.
- S. Freud, *Essais de Psychanalyse*, Petite bibliothèque Payot, 1973.
- , *Totem et Tabou*, Petite bibliothèque Payot, 1975.
- , *Malaise dans la civilisation*, Editions PUF, 1971.
- K. Horney, *Neurosis and Human Growth*, N.Y., Norton, 1950.
- E. Jaques, «Des systèmes sociaux comme défenses contre l' anxiété dépressive et l' anxiété de persécution», Μετάφραση στό *Psychologie Sociale* τοῦ A. Lévy, σελ. 546-564.
- G. Lapassade, *L' analyste et l' analyste*, Editions Gauthier-Villars, 1971.
- , *Groupes, organisations, institutions*, Editions Gauthier-Villars, 1974.
- H. Marcuse, *L' homme unidimensionnel*, Paris, Ed. de Minuit, 1964.
- M. Mead, «Coming of Age in Samoa», στό *Moeurs et sexualité en Océanie*, Paris, Plon, 1963.
- R. Meigniez, *L' analyse de groupe*, Editions Universitaires, 1970.
- I. Menzies, *Rapport sur une étude des services infirmiers d' un hôpital général*.
- R. Osborn, *Marxisme et Psychanalyse*, Petite bibliothèque Payot, 1969.
- M. Pages, *La vie affective des groupes*, Editions Dunod, 1970.
- N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Petite collection Maspero, 1972.
- W. Reich, *La psychologie de masse du fascisme*, Editions Payot, 1972.
- J. Stetz, *La psychologie sociale*, Editions Flammarion, 1963.